

Overeenkomsten ter beëindiging van gewapende conflicten

Ontwikkelingen sinds 1870

mr. dr. J.C.E. van den Brandhof*

Inleiding

Gewapende conflicten eindigen meestal met een staakt-het-vuren, een wapenstilstand of een capitulatie. Vroeger werden zij als regel gevolgd door een vredesverdrag, tegenwoordig komt dit veel minder voor. Het gaat bij al deze akkoorden om volkenrechtelijke overeenkomsten, in het Frans vaak *accords en forme simplifiée* genoemd. Dat houdt in dat vertegenwoordigers van de verdragsluitende partijen (meestal staten) ze na ondertekening niet meer ratificeren en, wanneer zij door staten met een parlementaire democratie worden gesloten, de volksvertegenwoordiging ze meestal niet meer goedkeurt.¹

In het onderstaande betoog besteed ik aandacht aan een aantal theoretische aspecten van de hierboven bedoelde overeenkomsten. Deze zal ik met voorbeelden nader toelichten. Achtereenvolgens komen aan de orde

- invloed van wilsgebreken, in het bijzonder dwang, op overeenkomsten

sten ter beëindiging van een gewapend conflict;

- omschrijving met voorbeelden van de wapenstilstand, de capitulatie en het staakt-het-vuren;
- bevoegdheid tot het sluiten van de wapenstilstand, de capitulatie en het staakt-het-vuren;
- inhoud van de capitulatie respectievelijk de wapenstilstand.

In de laatste paragraaf zal ik nader ingaan op de vraag welke relatie er is te leggen tussen de bedoelde overeenkomsten en de niveaus van optreden, die voor en tijdens het uitvoeren van militaire operaties zijn te onderscheiden. Verder komt de vraag aan de orde in welke opzichten wapenstilstanden, capitulaties en staakt-het-vuren akkoorden van elkaar verschillen.

Tot slot zal ik enkele opmerkingen maken over de functie en maatschappelijke betekenis van deze akkoorden. Commandanten van eenheden, die bij een gewapend conflict betrokken raken, kunnen hier hopelijk aanknopingspunten vinden voor het nemen van beslissingen ter beëindiging van het conflict. Daarbij geldt dat de praktijk altijd gevarieerder is dan een

schriftelijke uiteenzetting en dat de geschiedenis zich nooit herhaalt op de wijze zoals die zich eerder heeft voorgedaan.

Invloed van wilsgebreken

Wapenstilstanden, staakt-het-vuren akkoorden en capitulaties maken deel uit van het oorlogsrecht. Hiertoe behoort tevens, althans volgens sommige Duitse auteurs, het *Kartell-akkoord*.² In het Nederlands bestaat hiervoor geen algemeen aanvaarde term. Het Kartell-akkoord is een overeenkomst met een naar tijd en plaats beperkte werking, dienend voor een bepaald doel, bijvoorbeeld de uitwisseling van krijgsgevangenen of gewonden op een bepaald gevechts-terrein.³ Wapenstilstand en staakt-het-vuren worden ook wel als 'bestand' aangeduid, een ruim begrip, in feite gebruikt voor iedere beëindiging van een gewapend conflict van enige betekenis, waarbij geen winnaar c.q. verliezer is aan te wijzen.

Wapenstilstanden, staakt-het-vuren akkoorden en capitulaties hebben evenals vredesverdragen een speciale plaats in het volkenrecht, want juist hier komt tot uitdrukking dat de leer der wilsgebreken, die vooral in het

* De auteur was tot 2006 medewerker voor internationale samenwerking bij de directie wetenschappelijk onderzoek en ontwikkeling van DGM.

Aankomst van de Japanse delegatie voor de ondertekening van de capitulatie op de USS Missouri, 2 september 1945

(Foto US National Archives; collectie NIMH)

privaatrecht is ontwikkeld, in het volkenrecht niet onverkort van toepassing is. Over de toepassing van deze leer valt het volgende op te merken.

Als wilsgebreken kennen we in Nederland heden ten dage dwaling, bedrog, dwang en misbruik van omstandigheden. Het laatstgenoemde wilsgebrek, in het Engels vaak aangeduid als *undue influence*, is in Nederland pas in 1992 volledig erkend en zal hier verder buiten beschouwing blijven. Dwaling en bedrog spelen in het internationale recht een veel geringere rol dan in het nationale privaatrecht, omdat de vaak tijdrovende totstandbrenging van verdragen ertoe leidt dat het risico van al dan niet bewust veroorzaakte misverstanden zeer gering is.⁴

Anders is het met dwang. Voor wat de toepassing in het volkenrecht betreft maakt men onderscheid tussen dwang uitgeoefend tegen personen en dwang uitgeoefend tegen staten. Dwang die is uitgeoefend tegen personen, maakt een verdrag ongeldig. Het bekendste voorbeeld van zo'n verdrag is dat van 15 maart 1939 van Duitsland en Tsjecho-Slowakije, waarbij de Tsjecho-Slowaakse president Emil Hácha erkende dat Bohemen en Moravië Duits protectoraat werden. Hij werd hiertoe gedwongen bij een bezoek aan Berlijn na persoonlijke intimidaties en nadat bedreigd was met het bombarderen van Praag.⁵

Dwang tegen staten

Voor dwang gericht tegen staten hield het traditionele volkenrechtelijke gewoonterecht tot de Eerste Wereldoorlog in dat deze, anders dan in het privaatrecht, niet leidt tot ongeldigheid van een overeenkomst.⁶ Vroeger werd algemeen aangenomen dat een andere opvatting tot gevolg zou hebben dat in beginsel alle vredesverdragen zonder rechtsgevolg zouden zijn en daarmee 'de stabiliteit der feitelijke toestanden in de wereld' op losse schroeven zouden zetten.⁷

In deze opvatting is echter, met name na de oprichting van de Verenigde Naties, verandering gekomen. Tegenwoordig geldt bij dwang tegen staten onderscheid tussen geoorloofde dwang en ongeoorloofde dwang. Van ongeoorloofde dwang is sprake wan-

neer deze is uitgeoefend in strijd met de internationaalrechtelijke beginselen, die zijn vervat in het Handvest van de VN. Dit uitgangspunt is ook vastgelegd in artikel 52 van het Weens Verdragenverdrag (wvv), dat in 1969 tot stand kwam en in 1980 in werking trad.⁸ Het artikel bepaalt dat verdragen nietig zijn bij een dergelijke strijdigheid.

Geoorloofde dwang is geweld dat met machtiging van de Veiligheidsraad van de VN tegen een agressor wordt gebruikt.⁹ Daarnaast geldt als geoorloofde dwang een beperkt tijdelijk recht van een staat op zelfverdediging, wanneer hij wordt aangevallen.¹⁰ Voorts moet ook geweld, waarmee een door de Veiligheidsraad van de VN veroordeelde daad van agressie ongedaan wordt gemaakt, als geoorloofd worden beschouwd. Dit zien we bijvoorbeeld in de Falkland-oorlog in 1982, toen Groot-Brittannië de Falkland-eilanden, die in april van dat jaar onverwacht door Argentijnse troepen waren bezet, heroverde. In perscommentaren is er toen op gewezen dat voor Britse passiviteit in dit geval geen grond bestond, omdat anders een vrijbrief zou gelden voor het verzilveren van historische claims.¹¹

De situatie is er met de nieuwe nuancering niet eenvoudiger op geworden. Geoorloofde dwang leidt niet tot nietigheid of ongeldigheid van een verdrag. Ongeoorloofde dwang of geweld zal dit volgens artikel 52 wvv wel doen. In de praktijk is niet altijd eenvoudig te bepalen of er sprake is van ongeoorloofde dwang. Veel zal van de omstandigheden afhangen; met name zal het duidelijk moeten zijn of en zo ja in hoeverre de VN een rol hebben gespeeld in verband met het gebruik van de dwang.

Capitulatie, wapenstilstand en staakt-het-vuren

Capitulaties

Capitulaties zijn volkenrechtelijke overeenkomsten, die op een ongewone wijze tot stand komen, namelijk

door een eenzijdige verklaring van een der partijen, waarbij deze instemt met een eenzijdig geformuleerd aanbod van de tegenpartij om de vijandelijkheden te staken. De overeenkomst wordt meestal niet in rechtstreekse onderhandelingen of na een uitwisseling van nota's of memoranda gesloten. Alleen in een zeer gecompliceerde situatie kan dit anders zijn.

Eenzijdig dictaat?

Eiting heeft in de *Militaire Spectator* de capitulatie een 'eenzijdig dictaat' genoemd.¹² Maar voor deze opvatting is in de literatuur geen steun te vinden. De consequentie van deze omschrijving zou zijn dat het dictaat ook door eenzijdig gebruik van geweld weer legitiem terzijde kan worden gelegd en dit lijkt onaanvaardbaar. In de praktijk biedt de verliezer capitulatie aan, wanneer er geen vooruitzicht bestaat dat hij een overwinning kan behalen en wanneer hij ervan overtuigd is dat voortzetting van de strijd tot nodeloze verliezen van mensenlevens en materieel zal leiden. Met een capitulatie voor een bepaald slagveld kan hij trachten debellatio (volledige ondergang van een staat gevolgd door annexatie van het grondgebied door de overwinnaar; afwezigheid van de mogelijkheid een vredesverdrag te sluiten) te voorkomen.

Een capitulatie kan ook door de winnaar worden voorgesteld, maar dit gebeurt weinig en leidt, als het zich voordoet, tot complicaties.

Een voorbeeld hiervan is de capitulatie van het Franse leger na de strijd bij Sedan in september 1870.

Deze werd voorgesteld door een Pruisische officier, waarop de Franse keizer Napoleon III zich wel tot overgave bereid toonde, maar probeerde hieraan voorwaarden te verbinden.

Pas nadat de Pruisische bevelhebber von Moltke er bij een bespreking in Donchery op had gewezen dat rond Sedan 690 kanonnen waren opgesteld, die de stad voor het grootste deel in korte tijd konden verwoesten, was de Franse generaal Wimpffen bereid een capitulatieovereenkomst te sluiten.¹³

Een extreem geval van een door de winnaar voorgestelde capitulatie, die de tegenpartij aanvankelijk afwees, is die van Japan in 1945. Op 26 juli 1945 zonden de president van de VS, de president van China en de eerste minister van Groot-Brittannië een nota met een ultimatum aan de Japanse regering, waarin onvoorwaardelijke overgave van de Japanse strijdkrachten werd geëist. De Japanse militaire heersers wezen dit af. Hierna zijn luchtbombardementen op zes Japanse steden uitgevoerd, maar ook toen kwam geen verandering in het Japanse standpunt. Daarop is op 6 augustus een atoombom op Hiroshima en op 9 augustus een atoombom op Nagasaki gegooid. Vijf dagen daarna, op 14 augustus, deelde de Japanse keizer mee dat het land capituleerde.¹⁴ De militaire heersers hadden de beslissing of de strijd moest worden voortgezet uitdrukkelijk aan de keizer – opperbevelhebber van de krijgsmacht (art. 11 grw. 1889) – overgelaten.

Partijen bij een capitulatieovereenkomst zijn soevereine staten of organisaties met internationale rechtspersoonlijkheid. Hierop kom ik dadelijk terug. Krijgsmachten of krijgsmachtdelen kunnen geen partij zijn, omdat zij internationale rechts-

persoonlijkheid missen. Omdat een capitulatieovereenkomst betrekking kan hebben op een deel van het grondgebied van een staat of zelfs op één bepaald slagveld, moet worden aangenomen dat in dat geval de werking van de overeenkomst territoriaal beperkt is tot dat betreffende deel van het grondgebied.

Aanbieden en ondertekenen

Tussen het moment van het aanbieden van de capitulatie en het moment van de ondertekening van de capitulatieoorkonde, verstrijkt bijna altijd een korte periode variërend van een of enkele uren tot een of meer etmalen. Een enkele maal is de periode langer, maar dit kan dan het gevolg zijn van onenigheid over de vraag of een wapenstilstand of een capitulatie moet worden gesloten. Enkele – willekeurig gekozen – voorbeelden uit de periode van 1870 tot heden mogen dit illustreren.

In de Frans-Duitse oorlog bood op 25 oktober 1870, na de slag om Metz, een Franse officier capitulatie van zijn legeronderdeel aan de Duitsers aan. In de avond van 27 oktober 1870 is daarop de capitulatieovereenkomst ondertekend.¹⁵

Na de Duitse inval in Nederland, België en Frankrijk op 10 mei 1940 bood

De capitulatieonderhandelingen in Rijsoord, 15 mei 1940

(Foto collectie NIMH)

ZKH Prins Bernhard op weg naar de voorbesprekingen voor de Duitse capitulatie in Wageningen, 2 mei 1945. Links naast de auto de Canadese generaal Charles Foulkes (Foto Public Archives Canada; collectie NIMH)

de Nederlandse opperbevelhebber, generaal H.G. Winkelman, de Duitsers op 14 mei 's avonds capitulatie aan. Op 15 mei 's ochtends ondertekenden de bevelhebber van het 18e Duitse leger, generaal G. von Kùchler en generaal Winkelman de capitulatie-overeenkomst.¹⁶

Op 27 mei 1940 besloten de Belgen aan het eind van de middag om in naam van koning Leopold III, de opperbevelhebber van de Belgische krijgsmacht, capitulatie aan te bieden. Enkele uren later werd een capitulatie-overeenkomst gesloten, die op 28 mei om 04.00 uur van kracht werd.¹⁷

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog hebben de geallieerde en de Duitse autoriteiten vrij lang overleg gepleegd over het beëindigen van de vijandelijkheden in Noord-West Europa. Daarbij was een unieke situatie ontstaan, omdat beide partijen in een positie verkeerden, waarin zij voorwaarden konden stellen: de geallieerden vanwege hun militaire overmacht, de Duitsers omdat zij in de gelegenheid waren het westen van Nederland onder water te zetten om zo een onoverzienbare ramp te veroorzaken. Op 28 april 1945 kwamen,

na voorbereidende besprekingen, de chef-staf van de Britse veldmaarschalk Bernard Montgomery, generaal F.W. de Guingand, en de Duitse generaal E.A. Schwebel overeen dat rijkscommissaris Arthur Seyss Inquart op 30 april overleg zou voeren met onder anderen de chef-staf van generaal D. Eisenhower en generaal W. Bedell Smith. Dit overleg, over onder meer het staken van de strijd in Nederland, vond op die dag plaats en is in de daarop volgende dagen voortgezet.

Seyss Inquart wees aanvankelijk een capitulatie af en gaf te kennen dat hij alleen over een wapenstilstand wilde spreken.¹⁸ Dit bleek echter niet vol te houden. Nadat ook elders overleg had plaatsgehad vond op 4 mei 1945 op de Lùneburgerheide overgave plaats van de Duitse legers in Noord-West Duitsland, Nederland en Denemarken aan Montgomery. Een hiervoor opgestelde beknopte capitulatie-oorkonde, bestaande uit zeven artikelen, werd meteen via de radio bekendgemaakt.

Hierna ontstond een uiterst verwarde situatie, waarin het gerucht de ronde deed dat de capitulatie niet voor westelijk Nederland zou gelden. Op 5 mei vonden vervolgens verscheidene be-

sprekingen plaats, waarbij generaal P. Reichelt, chef-staf van de Duitse bevelhebber generaal J. Blaskowitz, mondeling zou hebben bedongen dat Duitse troepen niet als krijgsgevangenen aan de Russen zouden worden uitgeleverd.¹⁹

Op 6 mei 1945 is in Nude (tussen Rhenen en Wageningen) een capitulatie-document ondertekend, voor Duitsland door generaal Blaskowitz en voor de geallieerden door generaal Charles Foulkes. Dit was in zekere zin een aanvulling op het op 4 mei ondertekende akkoord. Het document met de titel *First Canadian Army orders to German commanders on surrender* (in het Duits aangeduid als *Übergabebefehle für deutsche Befehlshaber*) bevat gedetailleerde instructies over de bevelen die de Duitse bevelhebbers aan hun troepen moesten geven. Voorts werd aangegeven welke informatie de bevelhebbers aan de Canadezen dienden te verschaffen. Bij het document waren twee aanhangsels gevoegd met een opgave van materieel dat de Duitsers dienden over te dragen, respectievelijk materieel dat zij mochten houden.²⁰

Na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel gewapende conflicten met een capitulatie geëindigd. Hier kan worden gewezen op de capitulatie die in 1975 de oorlog in Vietnam beëindigde en op de Argentijnse capitulatie waarmee in 1982 een einde kwam aan de Falkland-oorlog. De eerstgenoemde capitulatie kwam tot stand nadat een officier van het Noord-Vietnamese leger, kolonel Bui Tin, op 30 april 1975 het presidentieel paleis in Saigon was binnengedrongen en daar van de Zuid-Vietnamese president, generaal Duong Van Minh, vernam dat deze bereid was te capituleren. Ongeveer een uur daarna was de capitulatie een feit en korte tijd later verklaarde Minh in een radiotoespraak dat hij de macht had overgedragen aan de Voorlopige Revolutionaire Regering van (Noord-) Vietnam. Daarna trokken Noord-Vietnamese troepen en tanks, voor-

zien van witte vlaggen, Saigon binnen.²¹

De tweede hierboven genoemde capitulatie maakte een eind aan de Brits-Argentijnse oorlog om de Falkland-eilanden. De oorlog brak in april 1982 uit nadat Argentijnse troepen de Falkland-eilanden hadden bezet. Argentinië was vervolgens niet bereid een resolutie van de VN-Veiligheidsraad uit te voeren, waarin werd opgeroepen de Argentijnse troepen onmiddellijk van de Falkland-eilanden terug te trekken. De Argentijnse capitulatie vond in de nacht van 14 op 15 juni plaats. Hierbij gaf de Argentijnse bevelhebber Menendez zich na 'korte en formele onderhandelingen' over aan de Britse commandant Moore.²²

Wapenstilstand en staakt-het-vuren

Van de in het begin van dit betoog genoemde vier soorten akkoorden ter beëindiging van een gewapend conflict, is er van oudsher één waarvoor in een volkenrechtelijk verdrag een regeling is getroffen, namelijk de wapenstilstand. Het Haags Landoorlog-reglement (HLOR) van 1907 bevat hiervoor een aantal regels, in het kort inhoudend dat een wapenstilstand de krijgsverrichtingen schorst, dat deze voor bepaalde en onbepaalde tijd kan gelden en dat hij algemeen of plaatselijk kan zijn (artikel 36 en 37).

Eiting heeft gesteld dat met een wapenstilstand tegenwoordig altijd een definitieve beëindiging van de vijandelijkheden wordt beoogd, terwijl een staakt-het-vuren de strijd in beginsel alleen tijdelijk zou schorsen.²³ In dit verband zou men van mening kunnen zijn dat het HLOR tegenwoordig voor een staakt-het-vuren geldt en niet (meer) op een wapenstilstand van toepassing is.²⁴ In de literatuur is voor deze opvatting over het algemeen weinig steun te vinden. Kimmenich en Hobe bijvoorbeeld menen dat het HLOR nog altijd zonder reserve op wapenstilstanden van toepassing is. Zowel heden ten dage als ten tijde van de vaststelling van het HLOR kon een wapenstilstand voor bepaalde of voor onbepaalde tijd worden gesloten en

Ontmoeting van twee officieren van het TNI (Indonesisch Nationaal Leger) en twee VN-waarnemers in Oost-Java, 1949 (Foto collectie NIMH)

na verloop van tijd blijvend blijken te zijn. Een formele wapenstilstand kan daarbij worden voorafgegaan door één of meer plaatselijke capitulaties, door een lokaal staakt-het-vuren of door een stilzwijgende wapenstilstand. In het laatste geval eindigt het conflict doordat de strijdende partijen elkaar stilzwijgend ontzien zolang dit maar wederzijds gebeurt.²⁵

In vroeger jaren was het meer dan nu gebruikelijk een wapenstilstand voor een beperkte periode te sluiten, al konden partijen in zo'n geval naderhand altijd overeenkomen de strijd niet meer te hervatten. Zo is de wapenstilstand van 28 januari 1871, die een einde maakte aan de Frans-Duitse oorlog, aanvankelijk voor drie weken gesloten. Tot een hervatting van de strijd kwam het echter niet, omdat na een verlenging op 26 februari 1871 overeenstemming werd bereikt over voorlopige vredesvoorwaarden.²⁶ Tegenwoordig wordt de wapenstilstand als regel voor onbepaalde tijd gesloten en is bedoeld als blijvende beëindiging van een gewapend conflict. Sinds 1945 gebeurt dit in veel gevallen nadat de VN-Veiligheidsraad zich met het conflict heeft bemoeid en de belligerenten heeft opgeroepen de strijd te staken.

Overlappende begrippen

Het begrip staakt-het vuren heeft zich in de twintigste eeuw in het maatschappelijk spraakgebruik ontwikkeld en is vooral de laatste decennia gebruikelijk geworden. Een algemeen aanvaarde juridische definitie ervan – bijvoorbeeld in een verdrag – bestaat niet. In Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal van 1950 komt het begrip nog niet voor. In de editie van 1976 (en latere edities) staat het omschreven als 'beëindiging van de feitelijke strijd in afwachting van een formele wapenstilstand'.

De werking kan territoriaal beperkt zijn. Staakt-het-vuren wordt met het begrip wapenstilstand soms door elkaar gebruikt.²⁷ Een staakt-het-vuren kan bestemd zijn voor een tijdelijke beëindiging van de vijandelijkheden, maar dit hoeft niet altijd het geval te zijn. In feite overlappen de begrippen staakt-het-vuren en wapenstilstand elkaar waarschijnlijk voor een groot deel en kunnen we ervan uitgaan dat het HLOR tegenwoordig op beide van toepassing is.

Wapenstilstanden werden vroeger, met name voor de Tweede Wereldoorlog, vaak gesloten wanneer één van de partijen van oordeel was dat de

strijd zich voor hem zo ongunstig ontwikkelde dat een overwinning niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Na de Tweede Wereldoorlog zijn wapenstilstanden gesloten zowel na een nederlaag c.q. overwinning van één der partijen, als bij een onbeslist einde van de strijd. Enkele voorbeelden van wapenstilstandsakkoorden uit het verleden mogen dit illustreren.

Het eerste is de hierboven al gesignaleerde wapenstilstand van 28 januari 1871, die de Frans-Duitse oorlog beëindigde. Nadat Parijs gevallen was en eenderde van het Franse grondgebied door de Duitse krijgsmacht was bezet, waren de kansen voor Frankrijk om de oorlog te winnen zo gering geworden dat op 23 januari 1871 besloten werd onderhandelingen over een wapenstilstand te beginnen. Eerder, van 1 tot 8 november 1870, was ook al de mogelijkheid van een wapenstilstand besproken, maar het overleg daarover was toen mislukt, waarop de strijd werd voortgezet.²⁸ Het wapenstilstandsakkoord van 28 januari 1871 ging een dag later in en zou, zoals reeds vermeld, voor drie weken gelden. Tot een hervatting van de strijd kwam het echter niet meer: het vredesverdrag van 10 mei 1871 te Frankfurt maakte een formeel einde aan de oorlog.²⁹

Eerste en Tweede Wereldoorlog

Een tweede voorbeeld van een wapenstilstand gesloten in een situatie waarin één partij definitief dreigde te verliezen, is die van 11 november 1918 tussen Duitsland enerzijds en de vs, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk anderzijds.

Het Duitse leger had op 8 en op 20 augustus 1918 zware nederlagen geleden en was genoodzaakt geweest zich steeds verder terug te trekken.³⁰ De Duitse bevelhebber generaal Ludendorff kwam op 28 september tot de conclusie dat een overwinning voor Duitsland verder uitgesloten was.³¹ Na overleg met het kabinet onder leiding van prins Max von Baden verzocht hij tezamen met de Oostenrijkse bevelhebber op 4 oktober aan de Amerikaanse president

Wilson een wapenstilstand te sluiten op basis van diens 'Veertien Punten'. In de daarop volgende weken werden de nodige nota's en verklaringen uitgewisseld en op 11 november kon om 5 uur 's ochtends in Compiègne een bestand voor een periode van dertig dagen worden getekend. Dit werd daarna verscheidene malen verlengd. De oorlog is definitief beëindigd met een aantal vredesverdragen, waarvan dat van Versailles van 28 juni 1919 waarschijnlijk het belangrijkste is.³²

Uit de periode van de Tweede Wereldoorlog is één bestandsovereenkomst bekend, waarvoor zowel het woord wapenstilstand als het woord capitulatie is gebruikt. Het betreft hier de Frans-Duitse overeenkomst van 22 juni 1940 tot beëindiging van de op 10 mei 1940 begonnen vijandelijkheden. De onderhandelingen hierover begonnen op 16 juni 1940, met de uitdrukkelijke vraagstelling of van een wapenstilstand of van een capitulatie moest worden gesproken. Op aandringen van de Fransen is gekozen voor het woord 'wapenstilstand' (*armistice*), omdat dit voor de Fransen minder vernederend zou zijn dan het woord 'capitulatie' en omdat hiermee buiten twijfel werd gesteld dat het een akkoord betrof dat bindend was voor twee staten.³³ Zoals we hierboven zagen is een capitulatie ook een overeenkomst tussen twee staten, zodat dit argument nauwelijks van betekenis was. De overeenkomst trad als *convention d'armistice* op 25 juni 1940 in werking.

Na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog zijn opnieuw de nodige gewapende conflicten beëindigd met een wapenstilstand. Nu gebeurde dit in sommige gevallen wanneer de strijd onbeslist was geëindigd, in andere gevallen wanneer er wel een winnaar en een verliezer waren aan te wijzen.

Hier kan in de eerste plaats gewezen worden op de wapenstilstanden van 11 juni 1948 respectievelijk 18 juli 1948 tussen Israël en zijn buurlanden. De akkoorden zijn slechts korte tijd

(circa tien dagen) nageleefd. Het jaar daarna sloot Israël opnieuw wapenstilstanden met de buurlanden, in februari met Egypte, in maart met Libanon en met Transjordanië en in juli met Syrië. Hierover is een aantal weken onderhandeld.

Militair slaagde Israël erin de legers van Egypte, Syrië en Libanon te verslaan, maar tegen het leger van Transjordanië werd een nederlaag geleden. Het gevolg was dat aan dit land een deel van het grondgebied langs de Jordaan moest worden afgestaan. Bij de wapenstilstandsakkoorden zijn demarcatielijnen tussen Israël en de buurlanden overeengekomen, die vervolgens als landsgrenzen zijn erkend en daarna vele jaren ongewijzigd zijn gebleven.

Het grondgebied van Israël bestond na de akkoorden uit 78 procent van het grondgebied van het vroegere Britse mandaatgebied Palestina. VN-troepen zijn later naar de (voormalige) gevechtsgebieden gestuurd om op de naleving van de akkoorden toe te zien.³⁴

In 1953 is een wapenstilstand gesloten ter beëindiging van de Koreaanse oorlog. Deze was op 25 juni 1950 uitgekomen, toen het Noord-Koreaanse leger een inval deed in Zuid-Korea. De VN-Veiligheidsraad deed een poging een oplossing te vinden voor het conflict.³⁵ Nadat in twee resoluties van respectievelijk 25 juni en 27 juni 1950 Noord-Korea was opgeroepen de vijandelijkheden onmiddellijk te staken en hieraan geen gevolg gaf, werd een *enforcement operation* geautoriseerd. Bij een resolutie van 7 juli 1950 werden de VN-leden uitgenodigd een internationale troepenmacht onder leiding van de vs te vormen.³⁶ Op basis hiervan werd deze in het leven geroepen en na een stormachtig verlopen strijd begonnen op 10 juli 1951 in Kaesong onderhandelingen over een wapenstilstand. Deze hebben na twee jaar geleid tot een akkoord, op 27 juli 1953 voor Noord-Korea en de VN ondertekend in Panmunjom. Zuid-Korea was hierbij geen partij.³⁷

Kolonel James Murray (vs, rechts) en kolonel Chang Chun (Noord-Korea) paraferen landkaarten waarop de demarcatielijn tussen Noord- en Zuid-Korea is aangegeven, 1951 (Foto US National Archives; collectie NIMH)

In het akkoord werd een demarcatielijn bij de 38ste breedtegraad, iets ten noorden van de demarcatielijn die in 1950 bestond, overeengekomen.³⁸ Geen van beide partijen was bij het eind van de strijd verslagen, zodat de oorlog in feite onbeslist eindigde. Het optreden van de VN is hier als een succes beschouwd en had een grote propagandistische betekenis voor de organisatie.

Indonesië en Vietnam

Nog een ander voorbeeld van een wapenstilstand na de Tweede Wereldoorlog vinden we in het akkoord behorend bij het verdrag waarbij het geschil tussen Nederland en Indonesië over Westelijk Nieuw-Guinea, dat Jakarta sinds 1950 opeiste, werd beëindigd. Nadat enkele malen op of bij Nieuw-Guinea een gewapend treffen had plaatsgevonden, waarbij Nederlandse militairen de Indonesiërs meestal op de vlucht joegen, werden onderhandelingen over de overdracht op 20 maart 1962 gestart.³⁹

Hoewel Nederland geen militaire nederlaag tegen Indonesië had geleden, is het geschil als gevolg van politieke

derhand weer aan Indonesië zou overdragen. In een bijlage houdende een ‘Memorandum inzake het staken van de vijandelijkheden’ werd een wapenstilstand overeengekomen, ondertekend door de Nederlandse en Indonesische vertegenwoordigers bij de VN en de Nederlandse ambassadeur in de vs.⁴⁰

Een belangrijk voorbeeld van een wapenstilstand uit het meer recente verleden vinden we in de Parijse akkoorden van 8 januari 1973, die de vs, Zuid-Vietnam, Noord-Vietnam en de Vietcong sloten voor het beëindigen van de strijd in Vietnam. Een eerste voorstel hiertoe was op 8 oktober 1972 gedaan, maar dit had geen resultaat, want hierna volgden hevige gevechten met voor zowel de vs en Zuid-Vietnam als voor Noord-Vietnam grote verliezen. Op 28 december werden toch onderhandelingen gestart, die leidden tot de sluiting van de akkoorden op 8 januari 1973. Daarbij werd overeengekomen dat Vietnam één land was zoals in de akkoorden van Genève van 1954 al was bepaald en dat zestig dagen beschikbaar zouden zijn voor uitwisseling van alle gevangenen en definitieve terugtrekking van alle Amerikaanse en andere buitenlandse troepen uit Vietnam.

Indonesische paratroepers geven zich over aan Nederlandse militairen in Sorong, Nieuw-Guinea, 1962 (Foto collectie NIMH)

Hoewel met de akkoorden werd beoogd de strijd te staken – ze zijn ook wel aangeduid als vredesakkoorden – zijn de gevechten, zoals hierboven al naar voren kwam, in feite voortgezet en eindigde de strijd pas met de capitulatie van Zuid-Vietnam in 1975.⁴¹

Een oorlog, die met een akkoord eindigde dat als wapenstilstand kan worden beschouwd, was de luchtoorlog van de NAVO tegen Joegoslavië in de (Servische) provincie Kosovo in het voorjaar van 1999. De Nederlandse luchtmacht nam met een detachement F-16 vliegtuigen hieraan deel. Na een aantal zware bombardementen lukte het door bemiddeling van de Finse president Martti Ahtisaari op 3 juni 1999 een bestand te sluiten, veelal aangeduid als een staakt-het-vuren.⁴² Gezien het feit dat het voor onbepaalde tijd is gesloten, dat de vijandelijkheden niet zijn hervat en politieke leiders ermee hebben ingestemd, kan het waarschijnlijk echter als wapenstilstand worden aangemerkt. Op 9 juni is vervolgens een akkoord getekend, waarbij een internationale troepenmacht in Kosovo, de Kosovo Force (KFOR), werd geïnstalleerd. Omdat de oorlog Joegoslavië dwong de oorspronkelijk Servische provincie Kosovo prijs te geven, zou hier van een Joegoslavische nederlaag kunnen worden gesproken.

KLu-militairen op de luchtmachtbasis Amendola tijdens de operatie 'Allied Force' tegen Joegoslavië, 1999 (Foto collectie NIMH)

Een laatste voorbeeld van een wapenstilstand is het staakt-het-vuren dat Israël en Libanon op 12 augustus 2006 overeenkwamen. De VN-Veiligheidsraad nam op 11 augustus resolutie nr. 1701 aan, waarin Israël en de Libanese beweging Hezbollah werden opgeroepen de 33 dagen tevoren begonnen vijandelijkheden onmiddellijk te beëindigen. De Libanese regering en Hezbollah-leider Hassan Nasrallah verklaarden dezelfde dag bereid te zijn de resolutie ten uitvoer te leggen. De Israëlische regering deed dat een dag later.

De vijandelijkheden zijn in de ochtend van 14 augustus voor onbepaalde

tijd gestaakt. Hoewel in persberichten steeds over een staakt-het-vuren is gesproken, moet, omdat geen einde aan het staakt-het-vuren is voorzien en omdat politieke gezagsdragers de resolutie hebben aanvaard, aangenomen worden dat we hier te maken hebben met een wapenstilstand.

Bevoegdheden tot sluiten

Partijen bij een wapenstilstand, staakt-het-vuren of capitulatie zijn staten, internationale organisaties, bevrijdingsorganisaties of andere opstandige bewegingen. De laatstgenoemde twee hebben, wanneer zij erkenning genieten van een of meer staten of een regionale organisatie, meestal internationale rechtspersoonlijkheid en kunnen verdragen sluiten.⁴³ In beginsel is uit volkenrechtelijk oogpunt een ieder bevoegd de partijen bij het sluiten van de overeenkomst te vertegenwoordigen. Gezien de geschiedschrijving van met name de Tweede Wereldoorlog berust de bevoegdheid om capitulatieovereenkomsten te sluiten – waarschijnlijk als uitvloeisel van de militaire doctrine – echter uitsluitend bij militaire autoriteiten.⁴⁴ Afhankelijk van grootte en aantal van de eenheid of eenheden die bij de capitulatie betrokken zijn, kan dit een officier met generaalsrang, een kolonel of luitenant-kolonel zijn. Een wapenstil-

De VN-Veiligheidsraad neemt in 2006 unaniem resolutie 1701 aan (Foto VN, E. Schneider; collectie NIMH)

standsovereenkomst kan door zowel militaire als civiele autoriteiten worden gesloten, maar militaire autoriteiten zijn hiertoe alleen bevoegd wanneer zij gemachtigd zijn te tekenen door politieke gezagsdragers.⁴⁵

De wapenstilstand wordt niettemin vooral als militaire daad beschouwd, die naar het oordeel van de militaire autoriteiten verantwoord moet zijn.⁴⁶ Dit betekent dat het sluiten van het bestand gezien de ontwikkelingen op het slagveld (in de ruimste zin van het woord) in de gegeven omstandigheden aanvaardbaar wordt geacht. De verantwoordelijkheid in laatste instantie berust bij het politieke gezag, omdat anders spanning zou ontstaan met het staatsrechtelijke grondbeginsel dat niemand verantwoordelijk verschuldigd kan zijn dan over de uitoefening van hem toegekende bevoegdheden.⁴⁷

Volgens Eiting is iedere militaire commandant die volgens zijn opdracht bevelsbevoegd en -verantwoordelijk is in het gebiedsdeel waarin het door het staakt-het-vuren akkoord te beëindigen conflict plaatsvindt, bevoegd tot het sluiten van een staakt-het-vuren akkoord.⁴⁸ Het zal naar mijn mening dan wel moeten gaan om

een akkoord waarvan de werking territoriaal beperkt is en waarvan de gevolgen minder verstrekkend zijn dan die van een algemene wapenstilstand. Hier komt bij uitstek tot uiting dat de begrippen wapenstilstand en staakt-het-vuren niet volledig identiek zijn. Het voorstel tot een capitulatie, een staakt-het-vuren of een wapenstilstand kan door zowel militaire als civiele autoriteiten worden gedaan.

Inhoud van een overeenkomst

Een capitulatie-overeenkomst regelt alleen of bijna alleen militaire aangelegenheden. Veelal staan er bepalingen in over de positie van de capitulerende krijgsmachteenheden, de verdediging van het gebied waarop de capitulatie betrekking heeft en de behandeling van gewonden, maar ook bepalingen tegen aanvallen van derden. Meestal wordt ook bepaald dat de militairen van de verliezer krijgsgevangenen van de winnaar worden; daarbij worden dan voorzieningen getroffen voor hun behandeling. Soms worden ook bepalingen opgenomen over de overdracht van materieel, het opruimen van (land)mijnen en de oprichting van een orgaan voor over-

dracht van het bestuur over het gebied waarop de capitulatie betrekking heeft.

Wapenstilstandsovereenkomsten zijn gewoonlijk omvangrijker dan capitulatie-overeenkomsten. In de eerste plaats worden hierin vaak demarcatielijnen overeengekomen, waarachter de legers van de belligerenten zich zullen terugtrekken. Vaak worden daarbij tevens afspraken gemaakt voor het vormen van een neutrale gemilitariseerde zone en voor het verlenen van toegang tot dit gebied.⁴⁹ De overeenkomsten bepalen verder veelal dat geen versterkingen meer naar de krijgsmachten van de partijen zullen worden gezonden. Soms bevatten zij ook bepalingen over het herstellen van schade, het teruggeven van waardepapieren zoals effecten en het uitleveren van krijgsgevangenen. Wanneer een winnaar c.q. een verliezer is aan te wijzen, kan het bestand bepalingen bevatten die moeten voorkomen dat de verliezer zich weer reorganiseert.

Politieke regelingen en VN-troepen

Wapenstilstandsovereenkomsten uit de tijd na de oprichting van de VN bevatten niet zelden een voorziening dat VN-troepen toezicht zullen houden

Schematische voorstelling van soorten overeenkomsten

soort overeenkomst	betreft het grondgebied van	niveau	bevoegde autoriteit
vredesverdrag	twee of meer staten	politiek-strategisch	politiek
wapenstilstand*	twee of meer staten	militair-strategisch	politiek
capitulatie	een of meer staten	militair-strategisch	militair
capitulatie	een deel van een of meer staten	operationeel	militair
capitulatie	een slagveld	tactisch	militair
staakt-het-vuren**	een deel van een of meer staten	operationeel	militair
staakt-het-vuren	een slagveld	tactisch	militair

* kan betrekking hebben op slechts één krijgsmachtdeel

** een staakt-het-vuren voor onbepaalde tijd, dat is goedgekeurd door de politieke leiding van twee of meer staten en dat een conflictsituatie tussen die staten beëindigt, is gelijk aan een wapenstilstand

op de naleving van de overeenkomst. In VN-resolutie 1701 van 11 augustus 2006, waarop het op 14 augustus 2006 ingegane bestand tussen Israël en Libanon is gebaseerd, is met de komst van Libanese troepen alsmede van UNIFIL-militairen naar het grensgebied van Libanon en Israël ingestemd.

In sommige akkoorden zijn politieke regelingen opgenomen. Zo is in de hierboven vermelde wapenstilstands-overeenkomst van 11 november 1918 verwezen naar de ‘Veertien Punten’ van Wilson, waarin bepaald was dat Duitsland de Elzas en Lotharingen aan Frankrijk moest teruggeven.⁵⁰ In de wapenstilstands-overeenkomst van Finland en de Sovjet-Unie van september 1944 werd bepaald dat de Petsamo-corridor in Noord-Finland aan de Sovjet-Unie zou worden overgedragen en dat Finland op zijn grondgebied organisaties die zich tegen de Sovjet-Unie richtten, zou verbieden.⁵¹

In VN-resolutie 1701, waarin sprake is van een staakt-het-vuren (*cease-fire*) is de territoriale integriteit, soevereiniteit en politieke onafhankelijkheid van Libanon binnen de op 23 maart 1949 overeengekomen grenzen beklemtoond. In de resolutie is mede gewezen op de wenselijkheid ‘*to help secure a permanent cease-fire and a long-term solution to the conflict*’. De internationale gemeenschap werd gewezen op de noodzaak hulp te verlenen aan het Libanese volk en de terugkeer van vluchtelingen (in de resolutie aangeduid als ‘*displaced persons*’) te bevorderen.

Slotbeschouwing

Een verward beeld

De praktijk laat een verward beeld zien. De begrippen capitulatie, staakt-het-vuren en wapenstilstand worden soms door elkaar gebruikt. In de twintigste eeuw lijkt de inhoud van het begrip wapenstilstand een ander accent te hebben gekregen dan voorheen. Oorspronkelijk was het uitgangspunt dat een wapenstilstand voor een klei-

ner of groter deel van een staat of voor een gehele staat kon worden gesloten. Tegenwoordig wordt er echter van uitgegaan dat een wapenstilstand voor een groot gebied – veelal een gehele staat – geldt en dat hiertoe op militair-strategisch niveau wordt besloten. Partijen plegen zo’n akkoord na een geruime tijd van onderhandelingen – variërend van een week tot enkele jaren – te sluiten om de vijandelijkheden blijvend te beëindigen. De strijd kan onbeslist zijn geëindigd, maar de mogelijkheid bestaat ook dat bij het begin van de onderhandelingen een zodanige situatie is ontstaan dat wel een winnaar en een verliezer zijn aan te wijzen, maar dat de verliezer dit niet uitdrukkelijk erkent.

In de negentiende eeuw werd met een wapenstilstand vaak beoogd de vijandelijkheden op het grondgebied van een of meer staten tijdelijk te beëindigen; in de praktijk kon een hervatting van de strijd door het voortdurend verlengen van de duur van de overeenkomst, uiteindelijk achterwege blijven.

De capitulatie is een akkoord waarbij de verliezer zijn nederlaag uitdrukkelijk erkent. Het akkoord wordt als regel korte tijd nadat de verliezer de wens daartoe te kennen heeft gegeven gesloten. Het maakt blijvend een einde aan de vijandelijkheden op hetzij het grondgebied van een gehele staat hetzij een groter of kleiner deel daarvan. De beslissing capitulatie aan te bieden kan, al naar gelang de grootte van de eenheid die bij de capitulatie betrokken zal zijn, op verschillende niveaus worden genomen: op militair-strategisch niveau, wanneer de capitulatie voor een gehele staat moet gelden, op operationeel niveau of op tactisch niveau, wanneer bij de capitulatie alleen een of enkele bataljons betrokken zijn.

Het staakt-het-vuren is vanouds een akkoord dat voor bepaalde of onbepaalde tijd, meestal op een gebied van beperkte omvang, de gewapende strijd beëindigt. Als regel leidt het tot een onbeslist einde van de vijande-

lijkheden. Het akkoord komt in veel gevallen, maar niet altijd, na een korte periode van onderhandelingen tot stand. Het kan rechtstreeks tussen partijen worden gesloten, maar het kan ook tot stand komen doordat de strijdende partijen een door een bemiddelaar opgesteld akkoord goedkeuren of een resolutie van de VN-Veiligheidsraad aanvaarden waarin is opgeroepen de wapens neer te leggen. De praktijk moet vervolgens leren of de vijandelijkheden tijdelijk of blijvend zijn beëindigd.

Omstandigheden

Veel hangt dan af van de plaatselijke omstandigheden. In het Midden-Oosten bijvoorbeeld bestaat een licht-ontvlambare situatie, waarin Israël herhaaldelijk conflicten met één of meer buurlanden, de Palestijnse Bevrijdingsbeweging of een andere organisatie heeft. Deze zijn meer dan eens met een staakt-het-vuren beëindigd. Na het laatste conflict in de zomer van 2006 heeft een staakt-het-vuren tussen Israël, Libanon en Hezbollah de strijd, zonder dat deze was beslist, voor onbepaalde tijd beëindigd. In feite was dit akkoord, zoals hierboven is opgemerkt, waarschijnlijk een wapenstilstand en is het begrip staakt-het-vuren nu eigenlijk verbreed. In gebieden waarin de situatie niet zo licht-ontvlambaar is, kan een gewapend conflict eindigen met een bestand, dat meteen als wapenstilstand zal worden aangeduid en dat gewoonlijk blijvend zal blijken te zijn.

Sinds het einde van de Koude Oorlog zullen Nederlandse krijgsmachteneenheden bijna alleen nog bij een gewapend conflict betrokken raken wanneer op politiek niveau besloten wordt in bondgenootschappelijk of VN-verband in een conflicthaard op te treden. Dit zal zich met name voordoen wanneer van Nederlandse zijde wordt deelgenomen aan één van de (hoofd)taken die de NAVO zich sinds 1990 gesteld heeft, namelijk crisisbeheersing (crisis management) of vredeshandhaving (peacekeeping). Nederland kan in dit kader betrokken raken bij vormen van interventieoor-

logen, een verschijnsel dat vroeger slechts bij hoge uitzondering voorkwam.⁵² Een overeenkomst tot beëindiging van een hiermee verband houdend conflict zal dan, voor zover mogelijk, steeds genomen moeten worden in overeenstemming met de afspraken die over het gezamenlijk optreden zijn gemaakt. De kans dat een Nederlandse krijgsmachtenheid zelfstandig, buiten bondgenootschappelijk of VN-verband bij een gewapend conflict betrokken raakt, moet klein, hoewel niet geheel uitgesloten worden geacht.

Over de functie van de wapenstilstand valt nog op te merken dat deze juridisch geen vredesverdrag is, maar maatschappelijk in bepaalde gevallen de functie van zo'n verdrag wel kan vervullen. Ook een staakt-het-vuren kan, wanneer het als een verkapte wapenstilstand kan worden beschouwd, evenals de capitulatie deze functie hebben. Een en ander zal met name het geval zijn wanneer het niet mogelijk blijkt op korte termijn politieke aangelegenheden definitief in een verdrag te regelen.

Deze situatie heeft zich bijvoorbeeld na de capitulatie van het Derde Rijk op 8 mei 1945 voorgedaan. Aanvankelijk is op Duits grondgebied een politieke orde gegroeid, die ruim veertig jaar is gehandhaafd. In 1990 is echter met het sluiten van een viertal verdragen (Staatsverdrag, Kiesverdrag, Twee-plus-Vier Verdrag, Verenigingsverdrag) een nieuwe politieke orde gevestigd, waarmee voor Duitsland definitief een einde aan de Tweede Wereldoorlog kwam.

Wapenstilstand, staakt-het-vuren en capitulatie scheppen, indien niet op korte termijn gevolgd door een vredesverdrag (of enig ander verdrag), als enige de voorwaarden voor het herstel van de normale situatie, in het bijzonder voor het beëindigen van uitzonderingstoestanden zoals in Nederland geregeld in de Oorlogswet voor Nederland en de Wet Buitengewone Bevoegdheden Burgerlijk Gezag. Maatschappelijk zijn de akkoorden

sinds het begin van de twintigste eeuw steeds vaker van betekenis geworden, juist omdat het sluiten van vredesverdragen na de beëindiging

van een gewapend conflict thans weliswaar niet geheel in onbruik is geraakt,⁵³ maar minder dan vroeger voorkomt.

Noten

- 1 Paul Reuter, *Droit International Public*, p. 537, zesde druk, Parijs 1983.
- 2 O. Kimmenich en St. Hobe, *Einführung in das Völkerrecht*, p. 457, Tübingen/Basel 2000.
- 3 O. Kimmenich en St. Hobe a.w. p. 458.
- 4 A.J.P. Tammes, *Internationaal Publiekrecht*, p. 28, tweede druk, Amsterdam 1973.
- 5 Panos Terz, 'Das Grundprinzip der Vertragstreue und die Rechtsquellen des Völkerrechts', p. 93, in *Grundriss Völkerrecht*, Berlijn 1983.
- 6 Peter Malanczuk, *Akehurst's modern introduction to international law*, p. 139, zevende druk Londen/New York 1997.
- 7 J.P.A. François, *Grondlijnen van het volkenrecht*, pp. 304-305, Zwolle 1967.
- 8 A.J.P. Tammes a.w. p. 28 en P. Malanczuk a.w. pp. 139-140.
- 9 P.H. Kooymans, *Internationaal Publiekrecht in vogelvlucht*, p.137, achtste druk, Deventer 2000.
- 10 P.H. Kooymans a.w. p. 139.
- 11 *NRC Handelsblad* 8 mei 1982.
- 12 R.M. Eiting, 'Wapenstilstand en staakt-het-vuren' in: *Militaire Spectator* 162 (1993) (12) p. 528.
- 13 A. Chuquet, *La Guerre 1870-1871*, p. 136, Parijs 1913.
- 14 Winston Churchill, *Memoires over de Tweede Wereldoorlog, deel 10 Triomf en Tragedie*, pp. 346-350, Amsterdam/Brussel 1954.
- 15 A. Chuquet a.w. pp. 168-170.
- 16 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4 eerste helft*, p. 4, SDU, Den Haag 1972.
- 17 Léopold III, *Pour l'histoire; sur quelques épisodes de mon règne*, pp. 51-52, Brussel 2001.
- 18 L. de Jong a.w. deel 10b tweede helft, p. 1300, SDU, Den Haag 1982.
- 19 L. de Jong a.w. deel 10b tweede helft, p. 1356, SDU, Den Haag 1982.
- 20 Bijlagen bij het verslag van de Parlementaire Enquêtecommissie 1940-45, deel 5b p. 581.
- 21 Chris McNab en Andy Wiest, *De geschiedenis van de Vietnam-oorlog*, p. 237, Aartselaar 2003.
- 22 *NRC Handelsblad* 16 juni 1982.
- 23 R.M. Eiting a.w., p. 521.
- 24 R.M. Eiting a.w., pp. 528-529.
- 25 W. van den Berge, 'Muitertij in Frankrijk' in: *Militaire Spectator* 174 (2005) (1) p.8.
- 26 A. Chuquet a.w., p. 349.
- 27 *NRC Handelsblad*, Argentijnse troepen geven zich over, 15 juni 1982.
- 28 Eberhard Kolb, *Bismarcks Politik im Krieg und die Friedensabmachung 1870/1871*, pp. 281 en 345-346, München 1990.
- 29 A. Chuquet a.w., pp. 349 en 358. Verg. ook G. Wawro, *The Franco-Prussian war*, p. 296 Cambridge 2003; volgens Wawro zou de wapenstilstand al op 26 januari 1871 zijn getekend.
- 30 H.W. Baldwin, *De Eerste Wereldoorlog*, p. 138, Utrecht/Antwerpen 1965.
- 31 H.W. Baldwin a.w., p. 141.
- 32 H.W. Baldwin a.w., p. 144.
- 33 Jean-Pierre Azéma, *De Munich à la libération, 1938-1944*, p. 66, Paris-Mesnil 1979.
- 34 David Dolan, *De strijd om het beloofde land*, p. 104, Leiden 1991 en Edgar Senne, *Een korte geschiedenis van de staat Israël en zijn betrekkingen met Nederland*, pp. 28-32, Amsterdam 1999.
- 35 Kim Chum-Kon, *The Korean War*, p. 237, Seoul 1973.
- 36 Kim Chum-Kon a.w. pp. 242-243.
- 37 Henk Wubben, *Noord-Korea, De hongerige tijger*, p. 164, Amsterdam 1997.
- 38 Kim Chum-Kon a.w. p. 236.
- 39 P.B.R. de Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, p. 175, Leiden 1984.
- 40 Tractatenblad 1962, nr. 84.
- 41 Chris McNab en Andy Wiest a.w. pp. 217-219.
- 42 D. Hellema, *Neutraliteit en Vrijhandel*, p. 369, Utrecht 2001.
- 43 Ian Brownlie, *Principles of public international law*, p. 63, vijfde druk, Oxford 1998.
- 44 L. de Jong a.w. deel 10b tweede helft, p. 1326, SDU, Den Haag 1982.
- 45 Ch. Rousseau, *Droit international public*, p. 371, tiende druk, Parijs 1984.
- 46 H.Ch.G.J. van de Mandere, *1914-1939, een dynamische tijd*, p. 24, 's-Gravenhage 1939.
- 47 A.D. Belinfante, *Beginnelen van Nederlands Staatsrecht*, p. 14, Alphen a.d. Rijn 1964.
- 48 R.M. Eiting a.w., p. 525.
- 49 *The Korean Armistice, twenty years after the truce*, pp. 6-9 Seoul 1973 (auteur onbekend).
- 50 D. Shermer, R. Heiferman en S.L. Mayer, *Oorlogen van de twintigste eeuw*, p. 234, Amsterdam/Brussel 1976.
- 51 S. Zetterberg, *Finland after 1917*, p. 94, Helsinki 1995.
- 52 F. Kalshoven, *Zwijgt het recht als de wapens spreken?* p. 85, Amsterdam 1974.
- 53 *NATO Handbook*, pp. 81, 108 en 113, Brussel 2001.